

OYBEK RAJABOV

Bukhara State University

Uzbekistan

**"TARIKHI MULLOZODA" IS AN IMPORTANT SOURCE ON THE HISTORY OF
THE SACRED PLACES AND SHRINES OF BUKHARA**

Annotation: This article deals with the scientific and creative activity of Muin ul-Fukaro, who lived in the late 14th and mid-15th centuries, and his famous work "Tarikhi Mullozoda" (Mullozoda's history), information on pilgrimage etiquette has been scientifically analyzed.

Key words: Graves, saints, pilgrimage, suki, faqir, shahristan, shrine, dervish, religion, cleric, mystic sheikh, pir

**«ТАРИХИ МУЛЛАЗАДЕ» - ЦЕННЫЙ ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ БУХАРСКИХ
СВЯЩЕННЫХ МЕСТ**

Аннотация: в данной статье научно проанализирована творческая деятельность Муина уль-Фукаро, его ценный труд «Тарихи Муллазаде» (История Муллазаде), содержание и суть произведения, священные места, расположившийся в городе Бухаре и её окрестности, мазари (кладбища), история святых людей, этикет паломничества.

Ключевые слова: Мазары (кладбища), святой, паломничество, сукий, факир, шахристан, место паломничества, дервеш, религия, улема, шейх суфист, пир.

**“ТАРИХИ МУЛЛОЗОДА” АСАРИ – БУХОРО МУҚАДДАС ҚАДАМЖОЛАРИ ВА
ЗИЁРАТГОҲЛАРИ ТАРИХИ БЎЙИЧА МУҲИМ МАНБА**

Аннотация: Ушбу мақолада XIV аср охири – XV аср ўрталарида яшаб ўтган Муин ул-фукаронинг илмий-ижодий фаолияти ва унинг машхур “Тарихи Муллозода” асари, асарнинг мазмун-моҳияти, унда тилган олинган Бухоро ва унинг атрофида жойлашган муқаддас қадамжолар, мазорлар, авлиёлар тарихи, зиёрат одоби тўғрисидаги маълумотлар илмий жиҳатдан таҳлил этилган.

Калит сўзлар: Мазорлар, авлиё, зиёрат, сўкий, факир, шахристон, зиёратгоҳ, дарвеш, дин, уламо, тасаввуф шайх, пир

-Кириш (INTRODUCTION)

Ўз даврида ислом цивилизациясининг йирик марказларидан бўлган Мовароуннахр ўлкасидан кўплаб диний ва дунёвий илмлар олимлари, тасаввуф шайхлари ва бошқа улуғ шахслар етишиб чиққан бўлиб, уларнинг сўнгги ором топган маконлари кейинги авлодлар томонидан зиёрат қилинадиган масканларга айлантирилган. Ислом оламига минглаб уламолар ҳада этган муқаддас заминимиз юзлаб зиёратгоҳлар ва қадамжолар ўлкаси сифатида ҳам машхурдир.

Ўтмишда Марказий Осиёда улуғ ва машхур кишилар қабрлари тўғрисида бир неча асарлар яратилган бўлиб, Муин ул-фукаронинг (XIV аср охири – XV аср ўрталари) «Тарихи Муллозода» асари улар орасида алоҳида ўрин тутди. Ушбу асарда Бухоро диёридаги муқаддас зиёратгоҳлар тўғрисида маълумот берилибгина қолмасдан, ўлкамиздаги исломий зиёрат қоидалари, тартиби ва одоблари ишлаб чиқилган ва тизимга солинган.

Ушбу асарда VIII асрдан XV асргача бўлган даврда яшаб ўтган ҳамда Бухоро ва унинг атрофларида дафн этилган 150 дан ортиқ, шунингдек, улар билан боғлиқ равишда яна бир қатор дин уламолари, тасаввуф шайхлари, олимлар, тарихнавислар, шоирлар ва ҳукмдорлар қабрларининг жойлашган ўрни ҳамда ҳаёти ва фаолияти тўғрисида ҳикоя қилинади.

-Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (LITERATURE REVIEW)

Бу даврда яратилган тарихий асарларнинг кўпчилиги ҳукмрон манғитлар сулоласи тарихига бағишланган бўлиб, уларда ўрта асрлар тарихнавислигидаги анъаналар давом этирилгани кузатилади. Амирликда яшаб ўтган илм-фан намоёндаларининг фаолияти кўп қиррали бўлиб, уларнинг аксарияти тарихий асарлар ҳам яратганлар. Хусусан, Мулло Ибодулланинг “Тарихи амир Ҳайдар”, Муҳаммад Шарифнинг “Достони амирони манғит”, Мир Олим Бухорийнинг “Фатҳномаи султоний”, Мирзо Абдулазим Сомийнинг “Тарихи салотини манғития”, “Даҳмаи шоҳон”, Муҳаммад Шариф ибн Муҳаммад Нақининг “Тоҷу таворих”, Аҳмад Донишнинг “Манғитлар хонадони ҳукмдорлари тарихидан қисқача рисола”, Мирзо Содик Муншийнинг “Манғит ҳукмдорлари тарихи” кабилар шулар жумласидандир. Мавзуга доир адабиётларни қуйидаги гуруҳларга бўлиб ўрганиш мумкин:

1. Бухоро хонлиги ва амирлиги даврида ёзилган асарлар.
2. Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда нашр этилган илмий асарлар.
3. Хорижда яратилган тадқиқотлар.

-Тадқиқот методологияси (RESEARCH METHODOLOGY)

Тадқиқот иши тарихийлик тамойили, хронологик ва қиёсий таҳлил усулларига таянади

-Таҳлил ва натижалар (ANALYSIS AND RESULTS)

«Тарихи Муллозода» асари муаллифининг тўлиқ исми асарнинг аксарият қўлёзма нусхаларида Аҳмад ибн Маҳмуд кўринишида эслатишган. Бироқ асарнинг кейинги асрларда кўчирилган айрим қўлёзмалари, жумладан, Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети кутубхонасида сақланаётган №09/902, ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланаётган №4589 ҳамда Санкт-Петербург давлат университети Шарқ факультети кутубхонасида сақланаётган №160-рақамли қўлёзма нусхаларида асар муаллифининг номи Аҳмад ибн Муҳаммад кўринишида келтирилган. «Тарихи Муллозода»ни биринчилардан бўлиб тадқиқ қилган шарқшунослар жумласидан бўлган К. Залеман, Е. Ф. Каль ва В. В. Бартольд каби тадқиқотчилар ҳам мазкур қўлёзмаларга таянган ҳолда унинг номини Аҳмад ибн Муҳаммад шаклида эслатишади¹. Бундан ташқари, «Тарихи Муллозода» муаллифининг номи асарнинг ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланаётган №5056/1 рақамли қўлёзмасида Муҳаммад ибн Маҳмуд, №46/1 рақамли қўлёзмасида эса Муллозода кўринишида келтирилган. Аммо, ҳозиргина эслатиб ўтганимиздек, асарнинг аксарият, жумладан, қадимий қўлёзма нусхаларида муаллифнинг номи Аҳмад ибн Маҳмуд деб таништирилганлигидан келиб чиқиб, мазкур исмнинг тўғри варианты ҳам айнан Аҳмад ибн Маҳмуд эканлиги тўғрисида ҳулоса чиқаришимиз мумкин.

Аҳмад ибн Маҳмуд «Муин ул-фуқаро» тахаллуси остида ижод қилган. Мазкур тахаллусни ифодаловчи сўз арабча «*фақир*» сўзининг «*камбағал*», «*бечора*» маъносини англатишидан келиб чиқсак, «камбағалларга ёрдам берувчи», «камбағалларга яхшилик қилувчи», «камбағаллар ёрдамчиси» маъноларини англатади. Бироқ, «*фақир*» сўзининг ўрта асрларда *дарвеш*, *сўфий* маъноларида ҳам қўлланилганлигини, бунинг устига, Аҳмад ибн

Маҳмуднинг сўфийлик тариқати аъзоси бўлганлигини эътиборга олсак, «Муин ул-фуқаро» тахаллусининг «дарвешлар (сўфийлар) ёрдамчиси», «дарвешлар (сўфийлар) дастёри», «дарвешлар (сўфийлар) хизматкори» маъноларини ифодалашини ҳам эҳтимолдан узоқ тутиб бўлмайди.

«Тарихи Муллозода» муаллифи муллалар – руҳонийлар ва уламолар хонадонидан келиб чиққанлиги муносабати билан Муллозода номи, шунингдек, Бухоро диёрида туғилиб, яшаганлигидан келиб чиқиб, Бухорийзода нисбаси билан ҳам эслатилган. Жумладан, асарнинг Россия Федерацияси Санкт-Петербург шаҳридаги Россия Фанлар академияси Шарқ қўлёзмалари институти фондида сақланаётган №С1677-1 (XIX а.) рақамли қўлёзма нусхасида унинг Муллозода, мазкур институт фондида сақланаётган №2020 (XIX а.) рақамли қўлёзма нусхада эса Бухорийзода номи ҳам эслатилади. «Тарихи Муллозода»нинг ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланаётган №2047/2 (1318/1900 й.) рақамли қўлёзма нусхасида эса Муин ул-фуқаронинг Бухорийзода ва Муллозода номларидан ташқари, «Лисон ул-хавос» номи билан ҳам донг таратганлиги эслатилади. Бир қарашда мазкур қўшимча номлар асарнинг қадимий қўлёзма нусхаларида эмас, балки кейинги даврларда – XIX ва XX асрларда кўчирилган уч қўлёзма нусхасида учраши Аҳмад ибн Маҳмуднинг унинг ўзидан кўра кўпроқ кейинги асрлар котиблари ташаббуси билан қўйилганлиги тўғрисида тахмин қилишга сабаб бўлса-да, биринчидан, асарнинг номланишидаёқ унинг муаллифи Муллозода кўринишида эслатилиши, иккинчидан, Аҳмад ибн Маҳмуднинг ҳақиқатан ҳам, Бухоро диёрида яшаб ижод қилганлиги уни мазкур ном ва нисба билан эслатиш ҳам мумкинлигини кўрсатади.

Бизгача Аҳмад ибн Маҳмуд Бухорий Муин ул-фуқаронинг ҳаёти тўғрисида бирор-бир аниқ ва тўлиқ маълумот етиб келмаган. «Тарихи Муллозода»нинг муаллифи асарда ўзининг Шористоний (Шахристоний)²

2 Шахристон – Бухоро шаҳридаги қадимий қалъа. Бу ердан етишиб чиққан уламолар бу нисбат билан танилган.

Аҳмад ибн Маҳмуд уламолар авлодидан бўлиб, сўфий шайхлар «хизматкори» эканлиги, шунингдек, хожагон-нақшбандия тариқати пири Хожа Муҳаммад Порсо (749/1348–822/1420) унинг пири бўлганлигига қисқача ва умумий тарзда ишора қилиб ўтган бўлса-да, унинг ўзи, шунингдек, бошқа тарихий манбалардан бирортаси унинг таваллуд ва вафот санаси ҳамда жойи, оиласи, тахсили, устозлари, асарлари, фаолияти ҳамда ҳаёти билан боғлиқ бошқа жиҳатлари тўғрисида алоҳида ёки аниқ маълумотлар бермаган. Бироқ қўлимиздаги мавжуд материаллар бу борада айрим тахминий хулосаларга келишимизга ёрдам беради.

Жумладан, «Тарихи Муллозода» асарида Бухоро ва унинг атрофларидаги қабрлар ва қабристонлар тўғрисидаги анчайин аниқ ва батафсил ҳикояларнинг ўзи муаллифнинг Бухоро шаҳри ёки атрофида туғилиб, яшаб ўтганлигига ҳеч қандай шубҳа қолдирмайди. Муин ул-фуқаронинг Хожа Муҳаммад Порсонинг муриди бўлганлиги, бунинг устига, «Тарихи Муллозода» асарини ушбу пири вафотидан – 1420 йилдан кейин ёзганлиги эса, унинг тахминан XIV аср охирларида дунёга келиб, тахминан XV аср ўрталари ёки иккинчи ярмигача умр кечирган бўлиши мумкинлигини кўрсатади.

Юқорида эслатиб ўтганимиздек, Муин ул-фуқаро «Тарихи Муллозода» асарининг «Шористонлик имомлар қабрлари» номли бўлимида ўзининг Бухоро шаҳридаги Шористон уламолари авлодидан эканлиги тўғрисида шундай эслатиб ўтади: «Абу Бакр Ҳомид раҳимахуллоҳ қабрининг қибла томонига қараб бироз масофа йўл босилганда Шористонлик имомлар қабрлари учрайди. Улар жумласига Мавлоно Фахриддин Муҳаммад ибн Муҳаммад аш-Шористоний, Мавлоно Рукниддин Абдурахим ибн Аҳмад аш-Шористоний ва Мавлоно Жамолиддин Муҳаммад ибн Абдурахим аш-Шористоний киради. Мавлоно Рукниддин мен

фақирнинг она томондан бобоси, Мавлоно Жамолiddин эса каминанинг тоғасидир»³. Шундан маълум бўладики, Муин ул-фуқаро ўз даврининг таниқли руҳонийлари ва имомлари авлодидан бўлиб, диний илмлар соҳаси олимлари оиласида тарбия топган.

Дарвоқе, «Тарихи Муллозода» асарининг ўзи ҳам Муин ул-фуқаронинг ўз замонасида яхши таҳсил олганлиги, диний ва дунёвий илмлар, жумладан, Қуръон, тафсир, ҳадис, фикҳ, тил, адабиёт ва тарих соҳаларида чуқур билимга эга бўлганлигидан далолат беради.

Ислом динининг илк даврларидан қабрларни, айниқса, буюк ва машҳур уламолар ва машойихлар қабрлари, мақбаралари ва қадамжоларини зиёрат қилиш анъанаси мавжуд бўлиб, бу анъана ислом цивилизациясининг йирик марказларидан бирига айланган Марказий Осиёда, жумладан, исломнинг учинчи асри бўлмиш IX аср бошларидаёқ қуббат ул-ислом (ислом гумбази) номи билан машҳур бўлган Бухоро диёрида кенг тарқалган. XIV асрда Мовароуннаҳрда Темурийлар давлатининг ташкил топиши натижасида юзага келган сиёсий барқарорлик ва иқтисодий тараққиёт илм-фан ва маданият, жумладан, диний илмлар ривожини билан биргаликда зиёратчилик анъанасининг ҳам янада кенг ёйилишига сабаб бўлди. Темурий ҳукмдорлар буюк уламолар ва машойихларга катта ҳурмат билан муносабатда бўлиб, уларнинг қабрлари бошида маҳобатли мақбаралар бино этишди. Темурийлар даврида янада ривожланиб, ўз тараққиётининг янги даврини бошлаган хожагон-нақшбандия сўфийлик тариқати вакиллари ҳам ушбу анъана такомилга ўз ҳиссаларини кўшишди. Марказий Осиё тарихида зиёратга бағишлаб ёзилган илк зиёратнома асар – «Тарихи Муллозода» ана шундай шароитда вужудга келди.

Марказий Осиёда «Тарихи Муллозода»га қадар турли жанрларда ёзилган асарлар, жумладан, Абу Бакр Муҳаммад Наршахийнинг (286/899– 348/960) «Тарихи Наршахий», Абу Саъд Абдулкарим Самъонийнинг (506/1113–562/1167) «Ал-Ансоб» ва Умар ибн Муҳаммад Насафийнинг (462/1070–537/1142) «Ал-Қанд фи зикри уламои Самарқанд» асарларида ҳам улуғ ва машҳур кишилар қабрлари тўғрисида кўплаб маълумотлар келтирилган. Бироқ Муин ул-фуқаро ўзидан олдинги муаллифлардан фарқли равишда, ўз асарини фақатгина улуғ кишилар қабрлари ва қадамжоларига бағишламай, балки унда зиёрат қилишнинг шаръий асослари ва одоблари тўғрисида ҳам батафсил тушунтириш берган. Шунинг ўзи бу асарни Марказий Осиё тарихида зиёратга бағишлаб ёзилган илк асар, деб аташимизга асос бўла олади. Таъкидлаб ўтиш жоизки, «Тарихи Муллозода» муаллифи зиёратчилик анъанаси кенг кулоч ёйган темурийлар даври эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда, Бухоро диёридаги муқаддас зиёратгоҳлар ҳақида маълумот берибгина қолмай, биринчилардан бўлиб ўлкамиздаги исломий зиёрат қоидалари, тартиби ва одобларини ишлаб чиқишга, бир тизимга солишга уринган.

Муин ул-фуқаронинг ўзи мазкур асарни ёзишдан мақсадини шундай изоҳлайди: «Шуни билгинки, дин уламолари ва ер юзи машойихлари раҳматуллоҳи алайҳим ажмаъиннинг пок руҳлари ва муқаддас машҳадларига⁹ ҳурмат адо этиш баракотларнинг ошишига сабаб ҳамда дин ва дунё саодатига эришишга восита бўлади. Буларга эришиш эса орзу-ниятларга етиш ва [юксак] мартабаларга эришишнинг белгисидир. Бухорои шариф ва унинг атрофларидаги – Аллоҳ ўз фазли билан уларни ва мусулмонларнинг бошқа шаҳарларини ўз паноҳида асрасин – муқаддас машҳадлар ва мунаввар марқадлар тўғрисида бундан-да кўпроқ ҳикоя қилиш мумкин»

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати (Reference)

1. Муин ул-фуқаро Аҳмад ибн Маҳмуд. Тарихи Муллозода дар зикри мазороти Бухоро. – Тошкент: Фан, 2019. 216. Б.
2. Замонов А. Бухоро хонлигининг қўшин тузилиши ва ҳарбий бошқаруви (XVI аср). Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Тошкент, 2018.
3. Мирза Салимбек. Тарих-и Салими (Источник по истории Бухарского эмирата) / Перевод с персидского, вводная статья и примечания: Н.Норкулов. – Т.: 2009 - 330 бет.
4. Мирзо Салимбек. Кашқўли Салимий /Форс–тожик тилидан Нарзулла Йўлдошев таржимаси. - Бухоро: “Бухоро” нашриёти, 2003. – 343 бет.
5. Rajabov O. I. et al. BUXORODAGI AYRIM MUQADDAS QADAMJO-QAL’ALAR XUSUSIDA //Scientific progress. – 2021. – Т. 1. – №. 6. – С. 1162-1168.
6. Temirov F., Umarov B. Practical application of family, marriage and inheritance rights in bukhara emirates // Scientific progress. - 2021. - Т. 2. - №. 1. - S. 1201-1207.
7. Temirov F. Xalikova N. From the history of foreign policy and development of diplomacy in the emirates of bukhara // Scientific progress. - 2021. - Т. 2. - №. 1. - S. 1276-1282;
8. Rajabov O. Qizbibi va Hazrat Bibi manzilgozlari muqaddas qadamjo sifatida / ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2020. – Т. 1. – №. 1.
9. Rajabov O. MAHMUD TOROBIY QAL’ASI TARIXI //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2021. – Т. 6. – №. 6.
10. Rajabov O. BUXOROLIK O’RTA ASR ISLOM SHUNOS OLIMLAR //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2021. – Т. 6. – №. 6.
11. Саййид Мансур Олимий. Бухоро –Туркистон бешиги / Сўзбоши, форс тилидан таржима ва айрим изоҳлар муаллифи Н.Тўраев. - Бухоро: “Бухоро” нашриёти, 2004.
12. Temirov F. Of the journalistie work of Sadridin Ayni Concerning Issues of Bukhara history. Irish Interdisciplinary of Science & Research (IJSR) Vol.6, Iss.1.Pages,12-17. January-March 2022
12. Раҳимов К. Мустамлий Бухорийнинг “Шарҳ ат-таърифуф” асари ҳамда унинг IX-XV асрлар Мовароуннаҳр ва Хуросон тасаввуф манбаларига таъсири. Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Тошкент, 2018
13. - Т. 2. - №. 1. - S. 1349-1354;
14. Temirov F. PUBLISHING AND LIBRARY ACTIVITIES OF THE TURKESTAN JADIDS. International Journal of Intellectual and Cultural Heritage. Volume: 2 Issue: 01 | 2022
15. Садри Зиё. Наводири Зиёия / Тожик тилидан таржима, кириш, кириш, изоҳлар муаллифи Б.Аминов. – Т.: Вауоз, 2017. – 182 бет.